

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЯВИЩЕ $A < E$ (*E, *Ь)
У ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ**

doi: 10.12958/2227-2631-2019-1-40-26-34

Ірина Дружук,

*аспірантка кафедри історії та культури мови
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
<https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>*

У статті розглянуто явище переходу e (*e, *ь) > а в західнополіських говірках північного та волинських, наддністрянських, надсянських, покутсько-буковинських та гуцульських говірках південно-західного наріччя української мови; проаналізовано погляди дослідників на походження та специфіку цього явища. З'ясовано, що донедавна перехід e (*e, *ь) > а становив цілісний ареал у говірках південно-західної частини західнополіського говору північного наріччя і говорах південно-західного наріччя. На півночі Волинського Полісся й у суміжних регіонах Берестейщини явище e (*e, *ь) > а виникло внаслідок переселення людності з півдня Волині. Як у волинсько-поліських, так і в говірках південно-західного наріччя перехід e (*e, *ь) > а має однакову генетичну основу, оскільки можливий в одних і тих же фонетичних умовах (у наголошеному, рідше ненаголошеному складі, після твердих приголосних), проте в різних регіонах західноукраїнського ареалу має дещо відмінне акустичне вираження (вияви [ɛ] (середньо-обнижене підняття), [e^a] (середньо-низьке підняття) на Гуцульщині та Покутті; [a] на півдні Волині та в суміжних говірках). Така диференціація зумовлена різними етапами одного й того ж процесу – загальної тенденції до пониження артикуляції [e] в напрямку до [a] через стадію [æ] ($e > æ > a$). Пониження артикуляції $e > a$ пов'язане з переходом $i > e$, яке в говірках північного та південно-західного наріччя має те саме фонологічне підґрунтя. Оскільки лише на півдні Волині цей процес дав чітке [a], припускаємо, що саме названа місцевість була ядром розвитку переходу $e > a$. Зміна e (*e, *ь) > а відбулася не пізніше XVI – XVII ст., що підтверджено фактами історичної діалектології.

Ключові слова: волинсько-поліські говірки, володимирсько-локачинські говірки, надбузько-поліські говірки, перехід e (*e, *ь) > а, пониження артикуляції голосного.

The article is considered the change of the sound e (*e, *ь) > a in the Western Polesian dialect (Northern group), Volynian, Upper Dnistrian, Upper Sannian, Pokuttia-Bukovinian and Hutsul dialects (South-western group). In the article is analyzed the views of researchers in the specificity of this phenomenon. It was found this change of the sound e (*e, *ь) > a has the same genetic basis in the dialects of the northern and southwestern groups. In these

dialects, this change is possible in the same phonetic conditions (in the emphasized, seldom in the unemphasized positions, after solid consonants). This phenomenon has slightly different acoustic expression, e.g. it is pronounced [ɛ] and [e^a] in Hutsulshchyna and Pokuttia as [a] in the south of Volyn and in the adjacent dialects. This differentiation is associated with different stages of the same process – the general tendency to the reduced articulation [e] (e > æ > a). Volyn was the center of that development of the change. The change e (*e, *ь) > a happened not later than in the 16-17th centuries, that is confirmed by the facts of the historical dialectology.

Key words: Volyn Polesian dialects, Volodymyr and Lokachyns'ky dialects, Upper Bukh-Polissian dialects, the change of the sound e (*e, *ь) > a, the decrease of the articulation of the vowel.

Вступ. Форми на зразок *цáрква, бáриг, вáприк, цáбрик, дáриво, мад, трáба, гувáчка*, у яких *e* (*e, *ь) > *a*, зафіксовані в говірках Волинського Полісся, але відомо також, що побутують вони й у говорах південно-західного наріччя. Не з'ясовано до сьогодні питання відношення зміни *e* (*e, *ь) > *a* в північному та південно-західному наріччях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище переходу *e* (*e, *ь) > *a* в західнополіських говірках частково описано в працях В. Покальчука (Покальчук, 1956), Т. Назарової (Назарова, 1972), Г. Козачук (Козачук, 1994), Ф. Клімчука (Клімчук, 1983), Г. Аркушина (Аркушин, 2012). Специфіку цього явища в говірках південно-західного наріччя розглянуто в працях Г. Шила (Шило, 1957) й А. Залеського (Залеський, 1973).

Методи дослідження. У статті використано описовий метод (із прийомами порівняння, узагальнення, систематизації мовних фактів); метод фонетичного аналізу для з'ясування характеру говіркових явищ; зіставний метод для порівняння фонетичних явищ різних говірок.

Виклад основного змісту. Для того, щоб відповісти на поставлене у вступі питання, варто детальніше з'ясувати три аспекти зміни *e* (*e, *ь) > *a*: географічні межі, походження й артикуляційно-акустичні характеристики.

Явище переходу *e* > *a* компактно збережено лише в сучасних говірках Володимир-Волинського району Волинської обл., де воно утворює суцільну смугу. Завдяки численним прикладам, зафіксованим у діалектологічних працях минулого століття, встановлено, що досліджуване явище охоплювало ширшу місцевість, утворюючи щільний ареал у говірках Володимир-Волинського, Локачинського, Іваничівського та західній частині Горохівського районів Волинської області (Залеський, 1973, с. 84). Територія, яку охопив перехід *e* > *a*, становить щільну смугу вздовж лінії м. Устилуг – с. Затурці, пор.: говірка с. П'ятидні Володимир-Волинського району: *цáрква, бáриг, вáприк, дáриво, трáба, гувáчка*; говірка с. Яковичі Володимир-Волинського району: *бáригом, бáригом, стáшкойу, стáшкойу ду Барáзович, ду цáркви*;

говірка с. Суходоли Володимир-Волинського району: *говáчка* (Покальчук, 1956, с. 86); говірка с. Хобултова Володимир-Волинського району: *рубáл'*, *горобáц'*, *напáрсток*, *ч'іпáц'*, *бéдло реvá*, *журевáл'*, *гувáс*, *гувáчка*, *мáло мáду*, *стáшка*, *тáмно*, *тас'ц'* йда, *йідáн*, *земній дан'*, *дáриво*, *св'ідáрок*, *жнац'*, *кунáм* 'конем', *з нáйу*, *прóт'іу сэбе*, *сáрцем*, *зámл'у* *траба* *убрубл'áти*, *зáрно*, *цáбрик*, *ожерáд*, *чáраз* *грáбл'у*, *брáшут*, *бирáзовий*, *учирáт*, *тра́т'її*, *стула́ц'*, *малáн'ка*, *чáл'ід'*, *з душчáм*, *хришчáний*, *дишáвий*, *лигáн'к'і* (Залеський, 1973, с. 83); говірка с. Губин Локачинського району: *рубáл'*, *вáрхн'а*, *нимáтена хáта*, *стáбла*, *грáчка*, *чáлусти*, *чáр'н'* (Там само); говірка с. Холопичі Локачинського району: *лигá'н'к'і*, *пáрстин'*, *гувáчк'і*, *цáбрик* (Там само, с. 84); говірка с. Війниця Локачинського району: *ду сэбе^н*, *стáшка*, *стáрин'*, *сма́рт'*, *типáр'ишн'і*, *убáримок*, *хрибáт*, *хл'їбáц'*, *читвáр*, *чимáрка* (Шило, 1957, с. 44).

Знаходимо продовження досліджуваного явища південніше названої лінії у володимирсько-локачинських говірках, пор.: говірка с. Чорників Володимир-Волинського району: *горобé^ац'*, *ме^аду*, *нисé^а*, *мі́тá*, *купів раме^ан'у* (Залеський, 1973, с. 86); говірка с. Лудин Володимир-Волинського району: *змарз*, *вмар*, *вма́рла*, *в ма́не*, *малáн'к'і*, *намáле* 'намеле', *ша* 'ще', *звáрху*, *цáрква*, *св'ачáноіу*, *дан'*, *на патáл'н'і*, *да там* 'де там', *рибáрц'уў* 'реберець', *та́рли*, *р'ідáн'ко*, *живá*, *сáрпом*, *зámл'у*, *гопáн'ки*, *ду сэбе*, *ду нáйї* 'до неї', *ду ма́йї*, *в та́бе*; говірка с. Ізов Володимир-Волинського району: *вжа* 'вже', *жма́н'ка*, *ша* 'ще', *траба*, *цáрква*; говірка с. Хотячів Володимир-Волинського району: *бáриг*, *гурубáц'*, *пáриц'*, *пáрстин'*, *пáрси*, *вáрхн'а*, *вáприк*, *гувáчка*, *швац'*, *кравáц'*, *живáмо*, *п'ус'л'а ма́не*, *ма́нше*, *вма́рла*, *з ма́дом*, *та́рлиц'а*, *виритáно*, *же́то рустá*, *цв'іта́*, *стап*, *пруїда́*, *гудáжа*, *дáс'іт'*, *йак в'ідáц':а ту й п'ів'ін' нисáц':а*, *на́ц'к'і*, *кунáв'і*, *в сэбе*, *на зámл'у*, *грáб'ін'ом*, *брáшут*, *чáриз* *грáбл'у*, *стула́ц'*, *шча*, *нас чáтв'іро*, *чáл'ад'*, *вжа* (Там само, с. 83); говірка с. Млинище Іваничівського району: *бáрист*, *рубáл'*, *ичирбáц'*, *тибá*, *гуцáнк'е*, *чипáц'*, *гувáчка*, *хл'ївáц'*, *чварт'*, *вáприк*, *швац'*, *свáкур*, *так кравáц'*, *сма́рт'*, *ни ма́т'і на хáта*, *тас'ц'*, *в'ін видá*, *нигда́*, *на дáрив'і*, *дошч іда́*, *вудáжа*, *кунáв'і*, *в'ін пасá*, *нисá*, *чирáшн'а*, *мукра́ц'*, *далáко*, *гула́н'*, *вжáнис'а*, *вжа*, *п'ічá*, *вудá тичá* (Там само); говірка с. Бубнів Володимир-Волинського району: *типáр*, *журавáл'*, *в двáрах*, *мáло мáду*, *та́йї нóч'і*, *йідáн дан'*, *дáв'іт'*, *з нáйу*, *жна́ц' жна*, *побáчив минá*, *кунáм*, *сáструв* 'сестер', *пасá г'ус'і*, *сáрцем*, *в'ізá* 'везе', *траба*, *вчирáту* 'очерету', *зилáний*, *стула́ц'*, *з душчáм*, *чáл'ад'* (Там само); говірка с. Жашковичі Іваничівського району (*нашáльник* 'нашильник || нашійник (деталь кінської упряжі)', *патáл'н'а* (Аркушин, 2012, с. 54)); говірка с. Грушів Іваничівського району: *Пáт'а* *Петя́*, *пáриш'і*, *типáрка*, *мáлник*, *стáр'ін'*, *д'ітáї*, *на вс'у стáжу*, *ду та́би*, *дас' іе*, *прупада́* 'пропаде', *тунáн'ка*, *шинáл'і*, *п'ісáн'*, *напрóт'іу сэби*, *кулáса* 'колеса', *малáн'к'і*, *б'іла́н'к'і*, *плáч'і*, *кράпк'ї́*, *гурáл*, *п'ічá* (Залеський, 1973, с. 83 – 84); говірка с. Риковичі Іваничівського району: *горобáц'*, *опáн'ки*, *говáс*, *ма́ртвиї*, *стáшка*, *ждам*, *в'ін насá*, *сарп*, *зámл'у*, *барáска*, *посід'* *Голáно* 'Олено',

душáйу (Там само, с. 84); говірка с. Старий Загорів Локачинського району: *бáр'іг, пáрстин', кóло пáч'і, опáн'к'і, копáц', звáц':а, хл'івáц', вáприк, свáкур, вáл'ми* ‘вельми’, *тáре"н, чирáшин'а, варáник'і, глáчик, жáрда* (Там само); говірки с. Дорогиничі, Крухиничі, Козлів, Твориничі, Заячиці, Шельвів, Войнин, Кремеш, Локачинського та с. Луковичі, Линів Іваничівського районів: *говáчка, говáчник, цáбрик, вáприк пра двáри, трáба, дан', кравáц', тарніц'а, рубáл', стáжка, колáса, крáпко роззúмниї, пáрстин', баз грáбл'у* ‘через греблю’, *до Шал'óва далáко* ‘так говорять про с. Шельвів у сусідніх селах Сірничники, Затурці, щоб пояснити вимову шельвівців’, *бáриг, бáраг, Фáд'ір* ‘Фадур’ *йда бáригом, стíрта пшаниц'і, дáс'ет'* (Покальчук, 1956, с. 86); говірка с. Бискупичі (Бережанка) Горохівського району: *бáригом, бáригом, – і зайшóв до Бáскунич* (Там само); говірка с. Ватин Горохівського району: *йідán дан', стáжка, ужа, увáчка бáкайе, ол'івáц'* (Там само).

Доволі чітко східну межу поширення явища переходу $e > a$ окреслив В. Покальчук, опираючись на вододіл у Затурцівському районі (сучасн. Локачинський район Волинської обл.). Дослідник стверджував: якщо порівняти мовні особливості різних населених пунктів цього вододілу, то легко можна зауважити стик кількох діалектів, виразно розмежованих своїми фонетичними, граматичними засобами та, частково, лексикою (на південь від верхів'я р. Турії, тобто в бік р. Луги, характерним буде пониження артикуляції $e > a$) (Там само, с. 81). Майже ідентичну східну межу провів Г. Шило: Війниця – Локачі – Свинюхи – Підбереззя (на південній Волині); Стоянів – Радехів – Кам'янка-Бузька – Буськ – Олесько – Підкамінь (на Львівщині); Заложці – Збараж – Нове Село (на Тернопільщині) (Шило, 1957, с. 47). А. Залеський цю межу проводить умовно по лінії р. Горинь (Залеський, 1973, с. 82). В. Покальчук припускає, що давніше, у докиївський період, таке явище було рисою, властивою ширшій суцільній території, згодом же в одних місцях воно збереглося добре (у говірках Локачинського чи Володимир-Волинського районів), в інших – слабше, інколи навіть не лишаючи по собі під впливом нових діалектів хоч трохи помітного сліду (Покальчук, 1956, с. 89).

Щодо північної та південної межі, таке чітке відмежування зробити складно. На основі власних експедиційних матеріалів та фактів, зафіксованих у працях інших дослідників, можемо стверджувати „продовжуваність” зміни $e > a$ в північно-західному напрямку вздовж р. Західний Буг. Г. Козачук перехід $e > a$ відзначала як характерне явище для надбузько-поліських говірок: *бáриг, гувáчка, жмáн'а, пáрстин', вáчора, чáл'ад', пшаниц'а, мижа́йу, ки'шáн'у, грáб'ін', грáчка, кулáса, видáл'ц'а, дас', з'на́йу, п'ісáн', цáрка* (Козачук, 1994, с. 262). Це підтверджено й поодинокими фактами сучасної діалектології (пор. *звáраниї* (Аркушин, 2010, с. 311), *мад* – с. Штунь Любомльського району, *цáрка* – с. Верба Володимир-Волинського району) та матеріалами інших дослідників (*сибá, типáр, пáриш'і, оvas, вмар, тас'ц', тáйі нóч'і, йідán дан', хутнán'ко, м'іна́, чирáт, двирáц', крám'ін', б'іра́за, колáса, хрешчáни,*

на *дошчав'і* (Залеський, 1973, с. 84) – с. Бережці Любомльського району). По той бік р. Західний Буг перехід $e > a$ фіксував у надбузько-поліській говірці с. Даньці (Республіка Польща) на північному заході від м. Шацька Волинської області В. Курашкевич (Курашкевич, 1958, с. 223); зміну $e > a$ в українських говірках Холмщини засвідчив В. Шимановський (Шимановський, 1897, с. 21).

Тобто з упевненістю можна стверджувати, що надбузько-поліські говірки разом з володимирсько-локачинськими раніше становили один суцільний ареал у відбитті переходу $a < e$.

Наступні фіксації зміни $e > a$ локалізовані на півночі Волинського Полісся, пор.: говірка с. Піща Шацького району: *дв́ари* (Аркушин, 2010, с. 68); говірка с. Кортеліси Ратнівського району: *ов́ачк'е, ба́кайут, ца́брик баз ух, тап́ар, прино́сит' св́адру 'светр', ва́прик, жма́н'а, ма́тра 'метра', ма́лник, вин роста́, воні ста́л'ут', од та́йї, мулуда́ц', земна́йу, бара́зова, то́му пла́мени 'племені', зала́н'її, стула́ц', чара́з гра́бл'у, пуд душча́м, душа́йу* (Залеський, 1973, с. 84); говірка с. Самари Ратнівського району: *ока́нца, кра́м'ін', па́рс'т'ін', ўдова́ц* (Там само), *па́рне* (Аркушин, 2010, с. 36); говірка с. Велимче Ратнівського району: *ша* (Там само, с. 138), *хва́рма* (Там само, с. 136); говірка с. Стобихва Камінь-Каширського району: *де^ан', за де^ан', н'іса́, м'іта́* (Залеський, 1973, с. 85); говірка с. Залаззя Любешівського району: *мала́їкого, удове́^ац, жураве́^ал', ма́ду* (Там само, с. 84); с. Мукошин Любешівського району Волинської обл.: *тап́ар, смат́ану, па́кли 'пекли', паче́ 'пече < пекти', пачу́т', ца́рква, по́палом 'попелом', нажна́мо 'нажнемо', дара́вл'а́ни, в ма́на 'у мене', в са́лі, в Пу́баш'їў, ва́раники, ма́дом, парама́рзнут' 'переме́рзнуть', збарага́лос'а, зама́рзло, млина́ц', жива́ 'живе', ма́жах 'межах', ва́лєк'ї 'великий', вовча́н'єта, ма́сті 'мести', по́ла 'поле';* говірка с. Острівськ Зарічненського району Рівненської обл.: *удове́^ац'* (Там само).

Однозначно стверджувати, що це продовження суцільного володимирсько-локачинсько-надбузько-поліського ареалу не можна, оскільки між крайньою точкою фіксації переходу $e > a$ з півдня (с. Бережці Любомльського району) до півночі (с. Піща Шацького району) виникає „порожнеча”, тому що немає підтверджень цього явища в проміжних населених пунктах (н. пп.).

Окремими говірковими острівцями зафіксовано перехід $e > a$ на території Брестської області Республіки Білорусь (Дорогичинський та Малоритський райони) (Там само). Як зауважує А. Залеський, подібні рефлекси могли виникнути внаслідок переселення людей з півдня Волині, але не виключений також за однакових структурно-генетичних передумов і паралельний незалежний розвиток цього явища на порівняно віддалених одна від одної територіях (Там само). Ю. Шевельов теж стверджує, що досліджуване явище може бути пов'язане з волинським походженням тамтешніх осельників (Шевельов, 2002, с. 686), які туди прийшли щонайпізніше в XVI ст., уже маючи в мовленні ці нові рефлекси (Там само). Ф. Клімчук зазначав, що походження явища $e > a$ на досліджуваній

території варто шукати в міграційних рухах, які відбувалися в кінці праслов'янської епохи й у середньовіччі (Клімчук, 1983, с. 40). Якщо зважати на те, що предки південних слов'ян до їх переселення на Балкани жили на північ від Карпат – на Галичині, Західній Волині та Західному Поліссі, – Ф. Клімчук вважає, що зміна $a < e$ – наслідок впливу решток південнослов'янських говірок на Поліссі на говірки східнослов'янські (Клімчук, 2007, с. 111). Припускаємо, що на території півночі Волинського Полісся перехід $e > a$ теж пов'язаний з переселенням людності з півдня, оскільки немає фактів історичної діалектології, що підтверджували б його існування в цьому регіоні, на відміну від півдня: *оранды, аранды моєє, шлей раменных чотири, у Симана Малчаловича взяли* (волинські книги гродські з XVI, XVII ст. (Шило, 1957, с. 47)), *скарувати* 'скерувати' (Остр. Лям. 1616 (Шевельов, 2002, с. 686)).

Південну межу досліджуваного ареалу встановити ще складніше. Г. Шило стверджує, що явище $e > a$ зафіксовано в говірках н. пп. Барані Перетоки, Лучиці, Скоморохи, Стенятин Сокальського району; Глиниці Яворівського району Львівської області (Шило, 1957, с. 44). Відповідно дослідник робить висновок, що в північній частині Сокальського району та в названих вище районах південної Волині це явище „має характер загальної поширеності” (Там само), тобто становить один суцільний ареал з волинсько-поліськими говірками відповідно до відбиття переходу $e > a$.

Явище зміни $e > a$ характерне для волинських, наддністрянських та надсянських говірок південно-західного наріччя, проте найвиразніше воно помітне в північногуцульських говірках, звідки інтенсивно поширюється на південногуцульські та на сусідні покутські говірки (Залеський, 1973, с. 80).

Підтвердити чи спростувати думку, що названа територія становила один суцільний ареал у відбитті переходу $e > a$, можна, з'ясувавши, чи досліджуване явище в усіх говірках має одну генетичну основу. Для цього визначимо, чи в однакових фонетичних умовах відбувається перехід $e > a$.

Ф. Клімчук територію, для якої характерний перехід $e > a$, поділяє на два ареали: над'ясельдсько-надбузько-надсянський (на півночі – р. Ясельда і середня течія р. Нарев; з півдня – витоки р. Сян і р. Дністер; на заході – від Білостока на Брест, східніше Холма, західніше Перемишля; на сході – західніше Пінська, Ковеля, Луцька, Львова) і буковинсько-бессарабський ареал (Чернівецька обл. і північно-західна частина Республіки Молдова) (Клімчук, 1973, с. 27). Підставами для такого розмежування стали різні фонетичні умови, за яких можливий цей перехід. За Ф. Клімчуком, зміна $e > a$ відбувається в наголошеній позиції після всіх твердих приголосних у полісько-волинському варіанті та в наголошеній і ненаголошеній позиціях після твердих шиплячих та [p], не завжди послідовно після інших приголосних в українському прикарпатському варіанті (Там само).

Г. Шило теж вважає, що говірки півдня Волині, надсянські та наддністрянські говірки становлять цілісність у відбитті переходу $e > a$ (Шило, 1957, с. 45), оскільки матеріал з надсянських говірок демонструє майже такий стан цього явища, як і в південноволинських говірках, проте трапляються тут випадки відхилення – перехід [e] в [a] буває також і в ненаголошеній позиції – найчастіше в префіксі *пере-* (Там само, с. 46). Г. Шило виокремлює такі фонетичні умови, у яких можливий перехід: після [p], [л] (*бирáза, бра́шут, гра́чка*); після губних (*ба́риг, ва́дра, ва́прик*); після [т], [д], [н], [с], [з] (*виритáно, всán'к'її, да́в'їт'ї*), після [ш], [ж], [ч], [дж] (*з душчáм, с кушчáм, кишán'у*); після задньоязикових і [г] (*гат, кáн'д'ух, лигáн'к'ї*); у кінці слова (*б'їра́, вжа, втича́*) (Там само, с. 44 – 45).

А. Залеський теж зазначає, що в західній частині карпатського ареалу перехід $e > a$ можливий „в основному після шиплячих” (Залеський, 1973, с. 86), проте, якщо уважно вивчити приклади з гуцульських і покутсько-буковинських говірок, подані А. Залеським, не можна погодитися з твердженням про необхідність різних фонетичних умов для переходу $e > a$ в українському прикарпатському та полісько-волинському варіантах. У гуцульських і покутсько-буковинських говірках перехід можливий не лише після твердих шиплячих та [p], а й так, як у волинсько-поліському варіанті, – після всіх твердих приголосних: після [л] (*малé^aн'куго, малé^a* (Там само, с. 80)); після губних (*умер, зломéла, Семéн, трепéта* (Там само)); після [т], [д], [н], [с], [з] (*у тёрни, стёрн'е, голодén, сёрп* (Там само)); у кінці слова (*в'їн ідé, то менé, несé* (Там само)). Щоправда, не засвідчено перехід $e > a$ після задньоязикових і [г], що, можливо, пов'язано з недостатньою кількістю ілюстративного матеріалу.

З'ясуємо, чи однакові артикуляційні характеристики [a] в названих групах говірок. У південно-західних говорах (гуцульські та покутсько-буковинські говірки) вияви фонем /e/ ширші, ніж у літературній мові, оскільки „під час артикуляції цих звуків, порівняно з артикуляцією орфоепічного e, спинка язика опускається нижче, відтягуючись одночасно трохи назад; усе це збільшує відкритість ротової порожнини, і тому вияви e перцептивно справляють враження акустично близьких до голосного a” (Там само), але вони ніколи не доходять до звукового поля репрезентантів /a/, реалізуючись в таких виявах у наголошеній позиції: [e] (середньо-обнижене підняття), [e^a] (середньо-низьке підняття) (Там само, с. 81 – 82). На Західній Волині ця зміна [e] пішла ще далі, призвівши до його перетворення на [a]. Подекуди такі форми трапляються також у надсянських і наддністрянських говірках і на Закарпатті (Шевельов, 2002, с. 686).

Традиційно перехід $e > a$ пов'язують з пониженням артикуляції й переходом $u > e$, зокрема Ю. Шевельов указує, що ці явища можуть бути частиною загального процесу пониження артикуляції неогублених голосних середнього піднесення (Там само, с. 847). Оскільки і в зоні поширення [æ], і в зоні поширення [a] „порожнеча”, яка виникла внаслідок

цих змін на місці [e], відкрила шлях до пониження артикуляції $u < e$ (Там само, с. 686).

А. Залеський стверджує, що пониження артикуляції голосних передньо-середнього ряду високо-середнього підняття u ($< *i, *bi$) і переднього ряду середнього підняття e ($< *e, *b$) у надбузько-волинських говірках має те саме фонологічне підґрунтя, що й у гуцульських і частково покутських говірках. На думку дослідника, такі процеси призвели до ліквідації в наголошеній позиції розрізнення /e/ з /a/ внаслідок злиття звукового ряду фонем /e/ із звуковим рядом фонем /a/, вияви якої не можуть далі понижуватися, оскільки їх артикуляція досягає меж фізіологічних можливостей мовного апарату (Залеський, 1973, с. 82).

Отже, припускаємо, що явище переходу $e > a$ має одну й ту ж генетичну основу, а дещо відмінні акустичні варіанти [e] в говірках на території західноукраїнського мовного простору відбивають різні етапи одного й того ж явища ($e > a > a$). Щоправда, тепер складно встановити географічно центри та периферію первісної еволюції в напрямку до [a] (Шевельов, 2002, с. 200). На нашу думку, імовірно, ядром явища переходу $e > a$ були говірки південної Волині. Подібні припущення робить і Г. Шило: „Говори південноволинські зберігають, імовірно, досить давній стан, тут спостерігається певна система, певна закономірність – майже кожне наголошене e вимовляється як a ” (Шило, 1957, с. 47).

Ю. Шевельов припускає, що всі ці зміни відбулися, принаймні на Волині, щонайпізніше в XVII ст. (Шевельов, 2002, с. 686), хоча вони вже, напевно, були доконаним фактом у XVII ст., але могли статися й раніше, ще в XV ст. (Там само, с. 967). Г. Шило підтверджує такі часові рамки фактами історичної діалектології, фіксаціями у волинських (володимирсько-луцьких) книгах гродських з XVI, XVII ст. і в ділових документах ставропігійського братства у Львові з XVII ст. (Шило, 1957, с. 46).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, явище переходу $e > a$ донедавна становило суцільний ареал, який охоплював надбузько-поліські, володимирсько-локачинські говірки західнополіського говору північного наріччя та волинські, надністрянські, надсянські, покутсько-буковинські й гуцульські говірки південно-західного наріччя. Подібна зміна $e > a$ на півночі Волинського Полісся й суміжних говірках Берестейщини викликана переселенням людності з півдня Волині. Перехід $e > a$ можливий за однакових фонетичних умов в обох наріччях (у наголошеному та ненаголошеному складах після всіх твердих приголосних), що підтверджує спільну генетичну основу досліджуваного явища в говірках північного та південно-західного наріччя. Різні акустичні варіанти пониженого [e] у волинсько-поліських, волинських, надсянських, надністрянських та покутсько-буковинських, гуцульських говірках ілюструють різні етапи одного й того ж явища – пониження артикуляції [e] в напрямку до [a] ($e >$

æ > a). Імовірно, центром таких перетворень була саме південна Волинь, де [e] перейшов у найнижчий свій вияв [a]. Такі зміни були поширені щонайпізніше в XVII ст.

У подальших розвідках плануємо залучати факти з археології та історії, які дозволять точніше відповісти на питання походження зміни $e > a$ в північних говірках Волинського Полісся, підтвердити чи спростувати гіпотезу про те, що саме південна Волинь була центром досліджуваного переходу.

Література та джерела

- Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся: тексти*. Луцьк, 542 с.
- Аркушин, Г. Л. (2012). *Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. „Українська мова”*. Луцьк, 257 с.
- Залеський, А. М. (1973). *Вокалізм південно-західних говорів української мови*. К., 156 с.
- Климчук, Ф. Д. (1973). О полесска-карпатском типе рефлексации е, ь > а. *Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24 – 26 апр. 1973 г.) Тезисы докладов и сообщений*, С. 27 – 28.
- Климчук, Ф. (2007). Славянські і індаєвропейські сувазі тараканських гаворак (рэфлекс *е, *ь > [а]). *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах*: зб. наук. пр. 4. С. 109 – 114.
- Климчук, Ф. Д. (1983). *Гаворкі Захадняга Палесся: Фанетычны нарыс*. Мінськ, 1983.
- Козачук, Г. О. (1994). Вокалізм надбузько-поліських говірок. *Проблеми сучасної ареології* (С. 260 – 264). К.: Наук. думка.
- Назарова, Т. В. (1972). К характеристике украинского волынско-полесского вокализма. *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования*. С. 40 – 65.
- Покальчук, В. Ф. (1956). Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наук. зап. Луцького пед. ін.-ту: Сер. іст. філол.* 4. 2. С. 81 – 100.
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Х., 1054 с.
- Шило, Г. Ф. (1957). *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Л., 254 с.
- Шимановський, В. (1897). *Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси*. Варшава.
- Kuraszkiewicz, W. (1985). Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny. *Ruthenika*.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2019 р.

Прийнято до друку 18.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.